

Ольга ЗАЙЧЕНКО

завідувачка відділу науково-освітньої роботи
Держаного політехнічного музею імені Бориса Патона, м. Київ

ORCID: 0000-0003-3662-466X

Email: olga_sai@ukr.net

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЕРЖАВНОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО МУЗЕЮ В ЧАС ВІЙНИ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглядається вплив війни як глибокої соціокультурної кризи на трансформацію музейних практик та нарративів, підходів до інтерпретації культурної спадщини, включно з ментефактами, розкриття комунікаційної здатності артефактів. Увага авторки зосереджена на прикладі Державного політехнічного музею імені Бориса Патона при Національному технічному університеті «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» не лише тому, що саме він є її місцем зайнятості, а і тому, що виховний потенціал саме технічних музеїв досі є менше дослідженим, ніж художніх чи історичних. Досліджувані в статті музейні практики зосереджено в напрямку повнішого та свідомішого використання виховного потенціалу музею негуманітарного спрямування. Оскільки конкретний музей є одним із найбільших музеїв техніки в Україні – має в своїй фондовій колекції майже 24 тисячі артефактів – та найбільшим університетським музеєм водночас, то це спонукало авторку до міркувань із приводу дихотомії «вища освіта та виховний процес», а також до міркувань із приводу варіацій назв (відповідно і пріоритетних практик) відповідного відділу, який відповідає за організацію обслуговування відвідувачів музею – «просвітницький», «екскурсійний», «масовий», «освітній». На глибоке переконання авторки освіта назавгал, і особливо вища освіта, має на меті саме професіоналізацію (рівні «до-професіоналізм» та «професіоналізм», а решта два рівні – справа застосування отриманого фаху в дії), а виховний аспект полягає у дотриманні принципів «сродної праці», «праці з любові» та «ікігай», важливих для високої продуктивності та здорового кар'єрного просування на фоні збереження ментального та фізичного здоров'я. При цьому в кожному з цих принципів авторка віднаходить цілий спектр дотичних установок. Так, наприклад, вона глибоко переконана, що праця з любові може відбуватися лише за високої громадянської культури, проявом якої є піклування про спільне благо, оцінювання власного внеску в нього, впливу на середовище. Тільки так формується моральна потреба братися за працю лише після того, як віднайшов таке тлумачення її сенсів, яке позитивно мотивує, активує до дії зі стану любові і щастя. Піклувальне ставлення до майбутнього музею спонукає директорку бути уважною до потреб відвідувачів – і відбувається залучення фахівчині з маркетингу та неформальної освіти для керованих змін у продуктивній та комунікаційній політиках, вихід за межі суто історії Київського політехнічного інституту та історії техніки і технологій, посилення реалізації саме виховного потенціалу, соціокультурного впливу даного музею.

Ключові слова: музейний маркетинг, виховний потенціал технічного музею, громадянська культура, праця з любові, ідентичність, світоглядна війна, музейна педагогіка.

Olha ZAICHENKO

Head of the Department of Scientific and Education
of Borys Paton State Polytechnic Museum, Kyiv

EDUCATIONAL POTENTIAL OF THE STATE POLYTECHNIC MUSEUM IN THE TIME OF RUSSIAN WAR AGAINST UKRAINE

Abstract. The article considers the influence of war as a deep socio-cultural crisis on the transformation of museum practices and narratives, approaches to the interpretation of cultural heritage, including mentefacts, disclosure of communication capacity of artifacts. The author's attention is focused on the example of the Borys Paton State Polytechnic Museum at the National Technical University "Kyiv Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky" not only because of her employment site in it, but also because the educational potential of technical museums practices is still less studied than artistic or historical ones. The museum practices researched in the article are concentrated in the direction of the fullest and more conscious use of the upbringing potential of the non-humanitarian direction museum. Since a particular museum is one of the largest museums in Ukraine – has almost 24 thousand artifacts in its collection – and the largest university museum at the same time, it prompted the author to think about the dichotomy "Higher Education and Upbringing Process", as well as the relevant names of museum's department that manage

services for visitors ("Enlightenment", "Excursion", "Mass events", "Educational"). The author believes that education, and especially higher education, aims at professionalization (level "pre-professionalism" and "professionalism", and the other two levels are a matter of applying the obtained profession in action). The upbringing as an aspect of higher education is to provide further high productivity and effectiveness as well as the background of maintaining mental and physical health of labors. These purpose are comply with the principles of "Related Labor", "Labor from Love" and "Ikigai". At the same time, in each of these principles the author finds a whole range of tangent installations. For example, she is deeply convinced that labor from love can only happen in high civic culture, the manifestation of which is the care of the common good, evaluating his own contribution to him, influence on the environment. The only way of activating to action from the state of love and happiness is the moral need to start working only after an interpretation of its meanings that lead to positive motivation has been found. Caring of the museum's future encourages the director to be attentive to the needs of visitors - and she has involved a marketing and non-formal education specialists to manage changes in product and communication policies, going beyond the purely history of the Kiev Polytechnic Institute and the history of technology and technology, strengthening the implementation of the educational potential.

Keywords: museum marketing, potential of the technical museum in citizens upbringing, civic culture, labor from love, identity, outlook war, museum pedagogy.

Постановка проблеми. Те, що поточну війну РФ проти України маємо класифікувати, серед іншого, ще і світоглядною, а тому український наратив, орієнтований як на внутрішню аудиторію, і тим більше на зовнішню, має стати сміливішим, наголошувати на давніх та поточних проблемах взаємодії «Україна-Світ», робити очевидними цивілізаційні втрати людства в разі поразки України як форпосту «Світу свободи», авторка наголошувала ще в статтях, присвячених завданню брендингу персоналії видатних діячів української культури, освіти, науки [12; 13; 14]. Власне потреба в брендингу персоналії видатних інженерів, конструкторів, винахідників також є актуальною в руслі розбудови національного бренду та суб'єктності України [3; 5; 7], подолання імперських мітів про надходження «прогресу» з метрополії [2; 4; 6], наголошення на внеску українців у світовий розвій техніки та технологій, утвердження українського наукового пріоритету – такими брендами, які адвокатують інтереси українства в світі, зокрема, мають стати постаті В'ячеслава Лавриненка [1], Степана Тимошенка [16], Михайла Кравчука [11], Володимира Челомея [8], Архипа Люльки [21]. Безумовно, що і ребрендинг постаті Сергія Корольова має відбутися теж.

Важливо переоцінити значення усвідомлення того, наскільки великим є науковий та освітній потенціал України, її внесок у цивілізаційний розвій (розвиток матеріальної складової якості життя є саме справою цивілізаційною), для виховання почуття радості бути українцем, продовжувачем славних традицій та звершень.

Станом на четвертий рік повномасштабної війни до викликів попереднього періоду додається необхідність долати «втому від війни» в колі світових політиків та і власного населення, тобто ще більшою мірою актуалізується завдання виховання високої громадянської культури – такої, в якій ухилинство є неприпустимим, так само як і деструктивна поведінка стосовно майбутніх та діючих військовослужбовців із боку представників військової інфраструктури (застосування методів фізичного/морального знуцання тощо, які є спадком ще «совєтської армії», зокрема), тобто такої, в якій життя і гідність кожного співгромадянина є однією з найвищих цінностей, так само, як і буття свідомим громадянином, який щиро піклується

про безпеку і добробут громади, до якої належить, і щиро втішений саме з такої приналежності. Такого роду усвідомлення впливають на зміни практик, які застосовують фахівці з музейної педагогіки та музейного маркетингу, – зокрема, ширше і регулярніше застосовується арт терапія (в діяльності Державного політехнічного музею ім. Б. Патона – далі ДПМ – це оприявлено в благодійних середях в партнерстві з БО «БФ Карітас-Київ» та БО «БФ ЯМариуполь»), додається акціонізм (наприклад, «День миру» в Державному політехнічному музеї – дитячі звернення до Генерального секретаря ООН) та музейна терапія (про неї, зокрема, детально йшлося в одному з вебінарів програми ОБМІН), з'являються музейні персонажі [12] (на виставці «Ода механіці та стану гри» в Державному політехнічному музеї такими стали С. Тимошенко, А. Ейнштейн, В. Кирпичов), твориться наратив із наголосом на внесок українства в цивілізаційний поступ людства, додаються нові колекції, які фіксують історію поточної війни, та нові експозиційні комплекси комеморативного змісту.

Іншими словами, відбуваються процеси з перетворення музеїв, ДПМ зокрема, на осередки високої громадянської культури та самоздійснення українства. І цей процес вартий опису, аналізу, поширення.

Отже, **метою** даної розвідки є визначення ключових напрямків та інструментів найповнішої реалізації виховного потенціалу української культурної спадщини, невід'ємними складовими якої є історія науки і техніки, традиції вищої освіти та практики музейництва.

Оскільки ДПМ «розглядає артефакти своєї колекції не лише як свідчення науково-технічного прогресу, а й як аргументи в деконструванні імперсько-совєтських стереотипів в історичній пам'яті українців (та європейців), творенні нового семантичного поля задля зміцнення нашої суб'єктності, тобто дійсної деколонізації» [12], це робить аналіз застосовуваних ним практик відповідним темі розвідки.

Аналіз існуючих джерел та літератури. Визначаючи те, які саме напрямки та методи музейної маркетингової та педагогічної діяльності варто розглядати з точки зору їх внеску в реалізацію виховного потенціалу фондової колекції ДПМ, авторка зважала

сама на потрактування війни як екстремальної ситуації, що вимагає значно більше сил та енергій задля подолання загрози, ніж за звичайних обставин [17, с. 89] – і тому арт терапевтичні (коли створюємо арт об'єкт) та музеєтерапевтичні (коли певним чином взаємодіємо з музейним предметом) програми першими доповнюють практики музейних педагогів та комунікаціоністів і залишаються актуальними усі роки, починаючи з 2014, а особливо в період із 2022.

В процесі створення музеєтерапевтичних програм дуже корисним може стати розуміння суті музейного предмета, того, зокрема, що таким є не лише артефакти, а і ментефакти, тобто певні абстрактні дані, створені людиною, незалежно від їхнього фізичного носія, яким може бути текст, графік, електронна база даних, музика [19, с. 326]. Тому посилюється роль маркетингового розуміння музейних комунікацій, бо публікації в соціальних мережах, експлікації в музейному просторі та музейні персонажі належать саме до категорії ментефактів, оскільки «після включення предмета в музейні збірки його зв'язки та відносини з середовищем побутування розриваються, і він позбавляється того функціонального значення, яке мав колись, ... головним стає ... його суспільне значення як пам'ятки історії та культури... він перетворюється на документальне свідчення, знак, символ конкретного факту, події, явища чи процесу... він набуває нових зв'язків з іншими предметами... входить у певний історичний контекст» [19, с. 327–328] – і потрібні навички копірайтера, аби лаконічно та влучно вербалізувати цей контекст, встановити контакт із відвідувачем, аби навіть самостійний огляд експозиції або читання допису в соцмережах мали терапевтичну дію, яка сприяє подоланню травми війни, хоча сама війна ще триває. Для цього застосовувати музеями практики мають підтримувати/відновлювати залученість (активність, ініціативність, інтерес до оточуючого світу), контроль (здатність вчасно розпізнавати, усвідомлювати, контролювати та коригувати власні емоції) та виклик (уміння виносити позитивний досвід із неприємних подій, бачити в них позитивний сенс), які є ключовими компонентами життєстійкості [22]. На користь впровадження музейних терапевтичних практик свідчить і той факт, що 27% українців відволікаються від руйнівних для свого стану думок за допомогою книжок, фільмів, серіалів, споживання інших форм культурного продукту [17, с. 96].

Коли оновлення музейних практик засновані на емпатії до стану співгромадян, то це є проактивною позицією (на відміну від змін, які відбуваються внаслідок релокації музею чи певної подібності звуків наукових експериментів на звуки війни, і про це наголошують безпосередньо відвідувачі, про що йдеться у статті колеги з Музею науки МАН [9]), то можуть зустрічати певне нерозуміння та спротив колег, бо проактивна поведінка поступається реактивній у більшості випадків, і кураторам відповідних програм/проектів необхідно бути морально готовими.

Пошуками способів участі в подоланні травми війни інституціями культури та освіти авторка зайнята з 2018 року [14].

Основна частина. Якщо до початку повномасштабної війни могло бути достатньо наголосу на потребі підтримання «постійного інтересу до музейної експозиції, ... формування мотивації візиту до музею різнобікової аудиторії...» розгляді експозиції з точки зору «підвищення художньої виразності, динаміки та інформативності...спрямованої на найширшу аудиторію...» [15, с. 63–65], то після того терапевтичний вплив музейної комунікації виходить на перший план. Оскільки «постановка питання «є і прагну бути» є досить продуктивною з психотерапевтичної точки зору» [18, с. 186], то саме за цим принципом до фондової колекції ДПМ було долучено макет Маріупольського драматичного театру, а до благодійних серед та родинних субот (авторка є кураторкою обох цих програм) включено відповідний інтерактив [12, с. 190], що в підсумку призвело до дарування музею від вдячних маріупольчан ще одного артефакту – вітражного зображення скульптури «Сталевар», ще однієї згадки-мрії.

Запровадження авторкою статті в практику ДПМ регулярної музейної терапевтичної програми «Благодійні середи» сприяє, насамперед, відновленню звички планувати час – щосередини о 15:30 ДПМ чекає чи на екскурсію тією або іншою частиною експозиції, виставкою, чи на те або інше інтерактивне заняття з технічної тематики, чи на мистецький майстерклас. Планування часу є важливим для «підтримки психіки під час кризи війни... незважаючи на ...невизначеність» [20, с. 339]. До того ж сам зміст пропонуваного активностей підтримує когнітивні функції, позицію «я живий», що «корисно для активації префронтальної кори і профілактики ПТСР» [20, с. 339].

Поєднати терапевтичний та виховний вектори вдається на впроваджених і курованих авторкою родинних суботах, під час яких пропонувано авторські екскурсії, діалоги, інтерактивні заняття, інклюзивні за віком, для усієї родини. Саме в таких відбуваються акценти аксіологічного рівня – бо, наприклад, оповідь про культуру стосунків «професор-студент» в КПІ в перші десятиліття від часу його заснування на прикладі Михайла Кравчука та Архипа Люльки, а також різних соціальних проектів та громадських вчинків із боку професорсько-викладацького складу того часу обов'язково викликає рефлексію на тему, що «зараз зовсім не так». Ця рефлексія дозволяє підкреслити вплив советського режиму на цю зміну, бо єдине, що лежить у часі між згаданими двома культурами взаємодії, це саме він, із його цінностями та методами впливу. Також саме в рамках цієї музейної програми вдається популяризувати в колі відвідувачів напрацювання науковців ДПМ із повернення з зумисного забуття імен визначних українських діячів науки і техніки [12, с. 187].

Досить непросто виховну задачу було поставлено перед виставкою «Ода механіці та стану гри»

(триває в ДПМ до 5 вересня 2025) – деконструювати міф про «велику російську/советську науку» та про «інвестиції з центру (москви)», показати, що для налагодження вищої технічної освіти навіть зразки механізмів завозили з Європи, а організація навчального процесу в КПІ перевершила усі попередні спроби в тодішній російській імперії. Для цього поєднали комунікативні здатності колекції ДПМ та колекції кафедри «Констрування машин» КПІ. Ще одну задачу, яку поставила кураторка (авторка статті) перед виставкою – підкреслити важливість стану гри для здійснення винаходів, – здійснено за допомогою цитування трьох видатних діячів науки і техніки, які перетворились в її просторі на музейних персонажів (створили і розмістили їх графічні «мультяшні» портрети, які виголошують свої думки про роль уяви, фантазії, гри для становлення науковцем, винахідником, інженером).

Традиційними напрямками виховної роботи залишаються екскурсії до ДПМ студентів першого курсу різних факультетів КПІ – ознайомлення з історією закладу, з персоналіями його видатних студентів, випускників, викладачів – проживання своєї причетності до великого, формування посилу перевершити своїх попередників. Дана практика має потенціал до розширення – щоб відбувалися екскурсії (вже тематичні, а не оглядові) для студентів других, третіх курсів, а на старших курсах, щоб відбувалися спільні події для школярів в рамках проходження студентами педагогічної практики, внесення відвідин музею в сценарій днів відкритих дверей тих чи інших факультетів.

Висновки. Таким чином ключовими напрямками якнайповнішої реалізації виховного потенціалу української культури на сьогодні в діяльності ДПМ є подолання травми війни, деколонізація, десовєтїзація, формування відчуття причетності до великого та участь у перших рівнях професіоналізації. Інструментами відповідно є музеєтерапія, зміна куту зору на музейні предмети та ментефакти, присутні в експлікаціях та текстах екскурсій, включення в них прикладів високої громадянської культури, повернення із забуття імен видатних науковців, освітян, винахідників, наголос на їх внеску в світовий цивілізаційний поступ, формування їх упізнаваних образів, використання їх в ролі музейних персонажів, утвердження українського наукового пріоритету.

1. Борисов О.В. П'єзодвигун – видатний винахід світу. URL: <https://kpi.ua/2018-11-02-lavrypenko>
2. Грабовська І. Філософські витоки та сенс путінізму. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 2016. С. 14–18.
3. Грабовська І., Грабовський С. До філософських підстав осмислення проблеми суб'єктності України. Концепція Олександра Кульчицького. *Українознавство*. 2023. №3. С. 143–158.
4. Ірина Грабовська. Путінізм як конфліктогенний фактор світового значення та українська специфі-

ка його проявів. *Українознавчий альманах*, №24, 2019. С.111-115.

5. Ірина Грабовська. Суб'єктивація versus масовізація українського соціуму. *«Studia Orientalne»*. Польща. №4. 2022. С. 71–82.
6. І. Грабовська, С. Грабовський, В. Крисаченко, К. Настояща, Л. Чупрій. Латентні західноєвропейські дискурси в українській філософії та соціології доби УРСР: монографія. Тернопіль: Вид-во «Крок», 2022. 229 с.
7. Ірина Грабовська, Катерина Настояща, Тетяна Талько. Роль україноцентричних еліт в контексті філософії суб'єктності України (300-річчю від дня народження Григорія Сковороди присвячується). *Українознавчий альманах*, №31, 2022. С. 72–81.
8. Дормідонтов А. Челомей Володимир Миколайович. Біографія. URL: <https://kpi.ua/chelomey-about>
9. Дуброва Марія. Музей науки МАН в умовах війни: особливості методології. *Музейна педагогіка в умовах воєнного стану: збірник матеріалів Міжнародного круглого столу, м. Київ, 26 травня 2022 р.* / за наук. Ред. С. О. Довгого. Київ: Національний центр «Мала академія наук України», 2022. С. 44–46. URL: https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2022/10/Zbirnyk_2022_w.pdf
10. Жукова Олена. Експозиційні технології «музейного персонажу» в посиленні культурних впливів спадщини (на основі просторів спадщини Швеції, Чехії, Німеччини та Польщі). *Наукові записки РОКМ*. Випуск XXI. Рівне, 2023. URL: https://www.academia.edu/121337967/%D0%B8?email_work_card=thumbnail
11. Задерей Н. Нефьодова Г. Кравчук Михайло Пилипович: не згасне ім'я, не згасне слава! До 125-річчя від дня народження. URL: https://kpi.ua/kravchuk_mykhaylo
12. Зайченко О. Внесок Державного політехнічного музею імені Бориса Патона в збереження історичної пам'яті. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України (до 110-річчя від дня народження П. Т. Тронька): зб. Матеріалів V Всеукр. Наук. Конф. (м. Переяслав, 18 квітня 2025 р.). Переяслав (Київ. Обл.), 2025. Ч. 2. С. 186–191.*
13. Зайченко О. Розширення бренду Тараса Шевченка для адвокації українства. *Українознавство. № 1(90) (2024)*. С. 18–30.
14. Зайченко О.К., Кушнір Л.В. Роль інституцій культури та освіти у психосоціальної підтримці осіб з травмою війни. *Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії: збірник матеріалів, доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 28 лютого 2018 р.* – Маріуполь: ДонДУУ, 2018. С. 291–298.
15. Караманов О. Музейна педагогіка і організація експозиційного простору: сучасні підходи та інструменти навчання. *Історико-педагогічний альманах*. Вип.1, 2017. С. 63–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lpa_2017_1_11

16. Писаренко Г.С. Тимошенко Степан Прокопович. Біографічна довідка. URL: <https://kpi.ua/tymoshenko-about>
 17. Предко В.В., Сомова О.О. Вплив війни на зміну рівня стресу та стратегій збереження життєстійкості українців. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. Том 33 (72), № 4, 2022. URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/4_2022/16.pdf
 18. Савінов В. Наукова рецензія на книгу: Зайченко О.К. Я є. Я прагну бути. Ідентифікуйся – та зростає! Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. С. 185–187.
 19. Сошніков А.О. Культурологічні аспекти розкриття поняття «музейний предмет» як механізму артефакції культурної пам'яті. *Питання культурології*, 2022 (40). С. 321–331.
 20. Чепелева Н.І. Війна як криза і шляхи подолання критичних станів як її наслідків. *Особистість, суспільство, війна: тези доп. учасників міжнар. психолог. форуму (м. Харків, Україна, 26 квіт. 2024 р.)*. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Нац. акад. правових наук України. Харків: ХНУВС, 2024. С. 337–340. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstream/s/fb38f8a3-398f-4a4a-958b-68e952e62338/content>
 21. Шевелева Мар'яна. Архип Люлька – великий конструктор з маленького села. *Український інтерес*. 23.03.2025. URL: <https://uain.press/blogs/arhip-lyulka-velikij-konstruktor-z-malenkogo-sela-1202800>
 22. Maddi S. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. 2004. Apr. 4. Pp. 279–298.
- References**
1. Bory`sov O.V. *P'yezodvy`gun – vy`datny`j vy`naxid svitu* [Piezomotor – an outstanding invention of the world]. URL: <https://kpi.ua/2018-11-02-lavrynenko> (in Ukrainian).
 2. Grabovs`ka I. (2016). *Filosofs`ki vy`toky` ta sens putinizmu* [Philosophical origins and meaning of Putinism]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Pp. 14–18. (in Ukrainian).
 3. Grabovs`ka I., Grabovs`ky`j S. (2023). *Do filofs`ky`x pidstav osmy`slennya problemu` sub'yektnosti Ukrayiny`*. *Koncepciya Oleksandra Kul`chy`cz`kogo* [Towards the philosophical foundations of understanding the problem of subjectivity of Ukraine. The concept of Oleksandr Kulchytsky]. *Ukrayinoznavstvo*. #3. Pp. 143–158. (in Ukrainian).
 4. Iry`na Grabovs`ka. (2019). *Putinizm yak konfliktogenny`j faktor svitovogo znachennya ta ukrajins`ka specy`fika jogo proyaviv* [Putinism as a conflict-generating factor of global importance and the Ukrainian specificity of its manifestations]. *Ukrayinoznavchy`j al`manax*. #24. Pp. 111–115. (in Ukrainian).
 5. Iry`na Grabovs`ka. (2022). *Sub'yekty`vaciya versus masovizaciya ukrajins`kogo sociumu* [Subjectivation versus massification of Ukrainian society]. *Studia Orientalne. Pol`shha*. #4. Pp. 71–82. (in Ukrainian).
 6. I. Grabovs`ka, S. Grabovs`ky`j, V. Kry`sachenko, K. Nastoyashha, L. Chuprij. (2022). *Latentni zaxidnoyevropejs`ki dy`skursy` v ukrajins`kij filosofiyi ta sociologiyi doby` URSR: monografiya* [Latent Western European Discourses in Ukrainian Philosophy and Sociology of the Ukrainian SSR: Monograph]. Ternopil`: Vy`d-vo «Krok». 229 p. (in Ukrainian).
 7. Iry`na Grabovs`ka, Katery`na Nastoyashha, Tetyana Tal`ko. (2022). *Rol` ukrayinocentry`chny`x elit v konteksti filosofiyi sub'yektnosti Ukrayiny` (300-richchyu vid dnya narodzhennya Gry`goriya Skovorody` pry`svyachuyet`sia)* [The role of Ukrainian-centric elites in the context of the philosophy of Ukrainian subjectivity (dedicated to the 300th anniversary of the birth of Hryhoriy Skovoroda)]. *Ukrayinoznavchy`j al`manax*. #31. Pp. 72–81. (in Ukrainian).
 8. Dormidontov A. *Chelomej Volody`myr` My`kolajovy`ch. Biografiya* [Chelomey Volodymyr Nikolaevich. Biography]. URL: <https://kpi.ua/chelomey-about> (in Ukrainian).
 9. Dubrova Mariya. (2022). *Muzej nauky` MAN v umovax vijny` : osobly`vosti metodologiyi* [Museum of Science of the Russian Academy of Sciences in War-time: Peculiarities of the Methodology]. *Muzejna pedagogika v umovax voyennogo stanu: zbirnyk`k materialiv Mizhnarodnogo kruglogo stolu, m. Ky`yiv, 26 travnya 2022 r. / za nauk. Red. S.O. Dovgogo*. Ky`yiv: Nacional`ny`j centr «Mala akademiya nauk Ukrayiny`». Pp. 44–46. URL: https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2022/10/Zbirnyk_2022_w.pdf (in Ukrainian).
 10. Zhukova Olena. (2023). *Ekspozy`cijni texnologiyi «muzejnogo personazhu» v posy`lenni kul`turny`x vply`viv spadshhy`ny` (na osnovi prostoriv spadshhy`ny` Shveciyi, Chexiyi, Nimechchy`ny` ta Pol`shhi)* [Exhibition technologies of the “museum character” in enhancing the cultural influences of heritage (based on the heritage spaces of Sweden, the Czech Republic, Germany and Poland)]. *Naukovi zapy`sky` ROKM*. Vy`pusk XXI. Rivne. URL: https://www.academia.edu/121337967/%...%D0%B8?email_work_card=thumbnail (in Ukrainian).
 11. Zaderej N., Nef`odova G. *Kravchuk My`xajlo Py`ly`povy`ch: ne zgasne im`ya, ne zgasne slava! Do 125-richchya vid dnya narodzhennya* [Mykhailo Filipovich Kravchuk: the name will not fade, the glory will not fade! To the 125th anniversary of his birth]. URL: https://kpi.ua/kravchuk_mykhaylo (in Ukrainian).
 12. Zajchenko O. (2025). *Vnesok Derzhavnogo politexnichnogo muzeyu imeni Bory`sa Patona v zberezheniya istory`chnoyi pam`yati* [The contribution of the Boris Paton State Polytechnic Museum to the preservation of historical memory].

- Doslidzhennya, zberezhennya ta populyaryzaciya pam'yatok istory'ko-kul'turnoyi spadshhy'ny' Ukrainy' (do 110-richchya vid dnya narodzhennya P. T. Tron'ka): zb. Materialiv V Vseukr. Nauk. Konf. (m. Pereyaslav, 18 kvitnya 2025 r.). Pereyaslav (Ky'yiv. Obl.). Ch. 2. Pp. 186–191. (in Ukrainian).*
13. Zajchenko O. (2024). *Rozshy'rennya brendu Tarasa Shevchenka dlya advokaciyi ukrayinstva* [Expanding the Taras Shevchenko brand for advocacy of Ukrainianness]. *Ukrayinoznavstvo*. # 1(90). Pp. 18–30. (in Ukrainian).
 14. Zajchenko O.K., Kushnir L.V. (2018). *Rol' insty'tucij kul'tury' ta osvity' u psy'xosocial'nij pidtry'mci osib z travmoyu vijny'* [The role of cultural and educational institutions in psychosocial support for people with war trauma]. *Psy'xosocial'na pidtry'mka osib z travmoyu vijny': mizhnarodny'j dosvid ta ukrayins'ki realiyi: zbirny'k materialiv, dopovidej Vseukrayins'koyi naukovoprakty'chnoyi konferenciyi, m. Mariupol', 28 lyutogo 2018 r. Mariupol': DonDUU*. Pp. 291–298. (in Ukrainian).
 15. Karamanov O. (2017). *Muzejna pedagogika i organizaciya ekspozy'cijnogo prostoru: suchasni pidxody' ta instrumenty' navchannya* [Museum pedagogy and organization of exhibition space: modern approaches and teaching tools]. *Istory'ko-pedagogichny'j al'manax*. Vy'p.1. Pp. 63–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lpa_2017_1_11 (in Ukrainian).
 16. Py'sarenko G.S. *Ty'moshenko Stepan Prokopovy'ch. Biografichna dovidka* [Tymoshenko Stepan Prokopovych. Biographical information]. URL: <https://kpi.ua/tymoshenko-about> (in Ukrainian).
 17. Predko V.V., Somova O.O. (2022). *Vply'v vijny' na zminu rivnya stresu ta strategij zberezhennya zhy'ttyestijkosti ukrayinciv* [The impact of war on changes in stress levels and resilience strategies among Ukrainians]. *Vcheni zapy'sky' TNU imeni V.I. Vernads'kogo. Seriya: Psy'xologiya*. Tom 33 (72), # 4. URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/4_2022/16.pdf (in Ukrainian).
 18. Savinov V. (2020). *Naukova recenziya na kny'gu: Zajchenko O.K. Ya ye. Ya pragnu buty'. Identy'fikuj'sya – ta zrostaj!* [Scientific review of the book: Zajchenko O.K. I am. I strive to be. Identify yourself – and grow!]. *L'viv: Galy'cz'ka vy'davny'cha spilka*. Pp. 185–187. (in Ukrainian).
 19. Soshnikov A.O. (2022). *Kul'turologichni aspekty' rozkry'ttya ponyattya «muzejny'j predmet» yak mexanizmu artefikaciyi kul'turnoyi pam'yati* [Culturological aspects of revealing the concept of "museum object" as a mechanism for the artifice of cultural memory]. *Py'tannya kul'turologiyi*. (40). Pp. 321–331. (in Ukrainian).
 20. Chepelyeva N.I. (2024). *Vijna yak kry'za i shlyaxy' podolannya kry'ty'chny'x staniv yak yiyi naslidkiv* [War as a crisis and ways to overcome critical situations as its consequences]. *Osoby'tst', suspil'stvo, vijna: tezy' dop. uchasny'kiv mizhnar. psy'xolog. forumu (m. Xarkiv, Ukrayina, 26 kvit. 2024 r.)*. MVS Ukrayiny', Xarkiv. nacz. un-t vnutr. sprav ; Nacz. akad. pravovy'x nauk Ukrayiny'. Xarkiv: XNUVS. Pp. 337–340. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstream/s/fb38f8a3-398f-4a4a-958b-68e952e62338/content> (in Ukrainian).
 21. Shevelyeva Mar'yana. (23.03.2025). *Arxy'p Lyul'ka – vely'ky'j konstruktor z malen'kogo sela* [Arkhip Lyulka is a great designer from a small village]. *Ukrayins'ky'j interes*. URL: <https://uain.press/blogs/arhip-lyulka-velikij-konstruktor-z-malenkogo-sela-1202800> (in Ukrainian).
 22. Maddi S. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. 2004. Apr. 4. Pp. 279–298.